

pedagogisch project is in wezen een pleidooi voor aandacht, een lange adem, maar vooral een geduldpraktijk.

Bij de toelichting van de vierde stelling: onderwijs vraagt om een ‘diepe praktijk’, doet de auteur niet uitsluitend een beroep op het werk van Verhoeven, maar luistert hij ook naar mensen uit de onderwijspraktijk, mensen met ervaring in de instellingen waar jongeren tussen zes en achttien school lopen. Dit houdt natuurlijk niet in dat Verhoeven van zo’n praktijk zou gespeend zijn. In tegenstelling tot de meeste academische filosofen en ‘onderwijskundigen’, soms ook pedagogen genoemd, stond Verhoeven wel degelijk vele jaren (van 1955 tot 1982) in het leslokaal voor middelbare scholieren. Dit is een niet te onderschatten meerwaarde, die sterk verschilt van wat in het ‘hogere’ onderwijs gebeurt, waar docenten als autoriteiten decreteren dat afstandelijkheid dé voorwaarde is voor geldige of wetenschappelijke waarheid – nogmaals, een slecht begrepen dogma. Berding noemt andere voorwaarden voor de ‘diepe praktijk’. Hij heeft het over rust, concentratie, een open ontvankelijke houding en stilte in de omgang met de dingen. Dit impliceert dat er ruimte en tijd is ‘voor leerlingen om vrijuit te denken, te oefenen, te experimenteren en te exploreren, zonder dat daar voortdurend de dreiging van ‘afrekening’ op wordt gelegd’ (111). ‘Afrekening’, zo voegt Berding er nog aan toe, ‘is kenmerkend voor het rekenende denken dat steeds in kwantitatieve termen uitkomsten wenst te bepalen’. We kennen de onsmakelijke discussies over het halen van ‘eindtermen’: vele enthousiaste leerlingen hebben daardoor interessante exploraties en culturele verrijkingen aan zich zien voorbij gaan, omdat ze, naar de procedures van de ‘meesters’, met een boude ‘onvoldoende’ naar huis werden gestuurd.

Jacques DE VISSCHER (Sint-Denijs-Westrem)

EENLING ZIJN

Rudiger Safranski, *Eenling zijn. Een filosofische uitdaging*, Amsterdam, Atlas Contact, 2022, 296 p., ISBN 9789045046013, € 24,99.

Eén inzicht delen alle individualismen: mijn *hoe-zijn* is minstens zo belangrijk als mijn *er-zijn*. Verder zijn er uiteraard evenveel varianten van individualisme als er individuele denkers zijn. Luther en Kierkegaard, zo laat Safranski zien, breken met de religieuze instituten en hun vertegenwoordigers. Zij willen God onmiddellijk ervaren, of andersom: God heeft de gelovige als eenling

aangesproken en hem Zijn genade toebedeeld. Montaigne en Diderot zoeken in hun innerlijkheid dan weer een ‘achterkamer’ om te ontsnappen aan de maatschappelijke schijn. Wie zichzelf vindt in zijn eigenste gedachten en gevoelens, staat niet per se vijandig tegenover de maatschappij, hij wil ze evenmin fundamenteel veranderen. Voor Thoreau is de terugtrekking een experiment die een authentiekere relatie tot de natuur en de anderen faciliteert. Het wantrouwen, vanuit het idee dat de maatschappij mijn eigenheid aantast, kan echter de overhand krijgen en in een koppige tegenreactie een scheppende kracht worden. Rousseaus fundamentele kritiek op de maatschappelijke eigenliefde, een perversie van de natuurlijke zelfliefde, leidt tot een alternatief maatschappijontwerp. Stirner radicaliseert de religiekritiek van de linkse hegelianen tot een omvattende cultuurkritiek. Het gaat erom dat de enkeling, nadat hij zich van een transcendente God heeft bevrijd, zich niet vervolgens aan diens seculiere opvolgers onderwerpt, dat ik de wereld als mijn eigen-dom beschouw.

De moderne massamaatschappij, zo begtoogt Safranski verder, gaf aanleiding tot een tegenbeweging. Stefan George wil de schoonheid van de poëzie afschermen zodat ze daarna het alledaagse leven kan doordringen. Georg Simmels *individuele wet* drukt een moeten uit dat ontspringt aan de levenstotaliteit van het ik en slechts aanschouwelijk te maken is via individuele voorbeelden zoals Goethe. Max Webers gehoorzaamheid aan de *innerlijke demon*, die herinnert aan Socrates, wil compenseren voor de onvermijdelijke maatschappelijke rationalisering. Ricarda Huch is een nieuw geluid in Safranski's rij der groten. Zij zoekt een uitweg uit de *ontpersoonlijking* enerzijds in een persoonlijk Godsgeloof, anderzijds in de radenrepublieken en het sociale anarchisme van Bakoenin.

Uitgangspunt van de existentialisten ten slotte is de ervaring dat de maatschappelijke netten inmiddels zo fijnmazig zijn dat ik eerder het gevoel heb geleefd te worden dan zelf te leven. Vanuit dat onbehagen onderzoeken zij wat gebeurt als ik mijn eigen existentie zoek en beleef. De existentie, opgevat als verhoogde intensiteit, schraagt voor Jaspers de *transcendentie*, d.w.z. openheid tegenover jezelf, de ander en het omvattende Zijn, voor Heidegger *eigenlijkheid*. Voor Arendt belooft de nataliteit het *kunnen beginnen*. Bij Sartre betekent existentie *vrijheid*. Bij Jünger kan de woudloper via een uitgediepte verhouding tot zichzelf voeling krijgen met existentiële machten die reiken tot het kosmische en zelfs het transcendente.

Safranski doet in dit boek waar hij sterk in is, zoals eerder bleek in *Het kwaad. Het drama van de vrijheid*. Hij schrijft een chronologisch overzicht waarin hij enkele filosofen de revue laat passeren, hier met de focus op het thema *eenling-zijn*. Hij maakt daarbij intens gebruik van de biografieën die hij eerder publiceerde, over Goethe en Heidegger bij voorbeeld, en zijn studie over de romantiek. Jammer dat hij stopt bij het existentialisme, alsof er de laatste decennia niet intensief nagedacht wordt over de positie van de enkeling in de context van

economische globalisering, politieke internationalisering en culturele mediatisering.

Nog een methodische opmerking. De auteur focust op enkeling-zijn als *gedachte*. Rijker ware te focussen op zelfzorg als *praktijk*, waartoe o.m. Pierre Hadot en Michel Foucault een aanzet gaven. Door de *zorg voor zichzelf* centraal te plaatsen krijg je zicht op een ruimer studiegebied en indringender thematiek. Vragen zijn dan: 1. Waaraan moet het individu aandacht besteden om ik te worden: zijn gedachten, zijn manifeste of verborgen verlangens, zijn handelingen, zijn dromen? 2. Welke regels moet het individu naleven om ik te worden? Zijn het dwingende maatschappelijke verplichtingen en verboden, dan wel aanbevelingen? Welke is de individuele speelruimte? 3. Welke activiteiten moet het individu verrichten om ik te worden? Lezen en schrijven, een dagboek bijhouden, wandelingen maken, zijn geweten onderzoeken, gesprekken voeren met een raadsman of een deskundige? 4. Welk is het doel van de zelfzorg? Gemoedsrust of flexibiliteit bereiken? Wijsheid? Geluk?

Enerzijds moeten vandaag individuen hun humaan kapitaal maximaal laten renderen. Selfies schietend en filmpjes tiktokkend produceren en communiceren ze hun identiteit. Anderzijds wordt een Wij voorgespiegeld waarin de individuen opgaan, zich spiegelen aan de leider en in confrontatie met Zij. Tegen beide banaliteiten biedt Safranski's reflectie over eigenheid alvast een heilzaam tegengif.

Rob DEVOS (Brugge)

AANDACHT KAN DE WERELD REDDEN

Lotte Spreeuwenberg, *Liefde en revolutie*. Borgerhout, Letterwerk, 2021, 90 p., ISBN 9789464075250, €16,50.

“Liefde kan revoluties veroorzaken” (14), schrijft Lotte Spreeuwenberg. Dat klinkt op het eerste gezicht misschien nogal geitenwollensokkerig, maar er schuilt wel degelijk een goed verankerde filosofische theorie achter. In *Liefde en revolutie* neemt Spreeuwenberg – doctoraatsonderzoekster filosofie aan de Universiteit Antwerpen – de filosofie van Iris Murdoch als inspiratiebron. Meer bepaald gaat ze aan de slag met Murdochs concept van liefde. Voor Murdoch is liefde, in navolging van Simone Weil, een manier om los te komen van het “dikke onverbiddelijke ik” (8), en wel door aandacht te hebben voor wie en wat zich